13. Семененко О.П. Харків, Харків.../ О. Семененко. – Нью-Йорк: Сучасність. – 1977. – 240 с.
14. Семенко Ю. Пам'яті В. Доленка / Ю. Семенко. – Мюнхен: Союз Земель Соборної України – Селянська партія. – 1975. – 416 с.
15. Скоробагатов А.В. Харківська «Просвіта» у воєнні роки (1941–1943) / А. Скоробагатов // Современное общество. – 1995. – № 1. – С. 1–13.
16. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації 1941–1943 рр. / А.В. Скоробагатов. – Харків: Прапор, 2004. – 376 с.
17. Соловей Д. Шкільне життя Харкова / Д. Соловей // Нова Україна. – 1942. – 19 липня.
18. Соловей О.Д. У Просвіті і навколо / О. Соловей // Український засів. Ч. 1(5). – Харків. – Грудень 1992 – січень, 1993. – С. 36–47.
19. Соловей О.Д. У Харків. Окупація / О.Д. Соловей // Березіль. – 1993. – № 1. – С. 108–118.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 523.
21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 534.
22. Титаренко Д.М. «Просвіта» в період нацистської окупації як чинник громадського життя на сході України (зона військової адміністрації) / Д. Титаренко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – Вип. 22. – С. 280–285.
23. Чугуй Т.О. Товариства «Просвіта» на Харківщині в період німецької окупації (1941–1943 роки) / Т. Чугуй // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2006. – № 715. – Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 8. – С. 86–93.
24. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта» на території Рейхскомісаріату «Україна» та прифронтової військової зони у 1941–1943 роках: порівняльний аспект / Т. Чугуй // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2008. – № 835, вип. 11. – С. 88–97.
25. Чугуй Т.О. Видавнича діяльність товариств «Просвіта» Харківщини впродовж різних етапів їхнього історичного розвитку: порівняльна характеристика / Т. Чугуй // Історична пам'ять. – 2010. – Вип. 2. С. 41–54.
26. Шевельов Ю. (Юрій Шерех) Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади / Ю. Шевельов. – Харків–Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; В-во М.П. Коць, 2001. – Т.І.В Україні. – 428 с.

Салтан Н.Н. Вклад Василия Дубровского и Дмитрия Соловея в развитие гражданско-политической жизни Харькова в годы немецкой оккупации, 1941–1943 гг.

В статье анализуется гражданско-политическая деятельность ярких представителей харьковского истеблишмента – В.В. Дубровского и Д.Ф. Соловея в годы нацистской оккупации. Автор статьи пришла к выводу, что именно эти личности стали наиболее действенными представителями товарищества «Просвита», пытавшимися культивовать и рапространять украинскую национальную идею в поднемецком Харькове в 1941–1943 гг.

Ключевые слова: *гражданская деятельность, нацистский режим, оккупация, товарищество «Просвита», Харьков.*

Saltan N.M. The contribution of Vasyl Dubrovsky and Dmytro Solovei to the development of the civil and political life of Kharkiv during the years of the German occupation, 1941–1943

The article analyzes the civil-political activity of the bright representatives of Kharkiv establishment – V.V. Dubrovsky and D.F. Solovei in the years of the Nazi occupation. The author of the article came to the conclusion that it was these individuals who became the most effective representatives of the «Prosvita» partnership, who tried to cultivate and spread the Ukrainian national idea in the Kharkiv suburbs in 1941–1943.

Key words: *civil activity, Nazi regime, occupation, «Prosvita» partnership, Kharkiv.*

28.02.2018 р.

УДК 94(477):394«1941/1943»

Л.І. Рожкова

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЗА СПОГАДАМИ СУМЧАН

У статті на основі опублікованих спогадів та усних свідчень сумчан розглядається повсякденне життя мешканців Сум та деяких інших регіонів в період німецько-радянської війни та нацистської окупації 1941–1943 рр. Аналізуються альтернативні джерела вивчення воєнної доби (спогади та усні свідчення). Розглянуто особливості евакуації цивільного населення у тилові райони країни, стратегії виживання на окупованій території, взаємовідносини між цивільним населенням та військовою адміністрацією.

Ключові слова: *спогади, німецько-радянська війна, Суми, евакуація, цивільне населення, окупована територія.*

Однією з провідних тенденцій сучасної історіографії Другої світової війни є зміщення дослідницького інтересу з суто військових до соціальних аспектів. Людина у добу війни – ось головний об'єкт, який намагається нині осягнути новітня історична наука [1, с. 83]. Історія України постає як історія народу без поділу на «своїх» і «чужих», висвітлення малодосліджених подій, у тому числі у регіональному вимірі. В історичному нарисі Б.Л. Корогода і Г.І. Корогод на основі архівних документів, матеріалів преси періоду окупації аналізуються воєнні події, соціально-економічні, духовні, культурні аспекти історії Сумщини [2].

В наш час для вивчення подій, доступних «живій пам'яті», тобто тих, які сталися не далі, ніж на відстані двох поколінь від нас, застосовується метод дослідження усної історії, коли до наукового обігу залучаються альтернативні джерела, зокрема, письмові та усні спогади. Цей вид джерел набув статусу повноцінних, визначивши такі дослідницькі напрями, як усна історія, історія повсякденності. Жодні офіційні документи [3] та статистика, що нерідко носили тенденційний характер, не можуть передати настрої та почуття людей. Даний метод позначений певним суб'єктивізмом, адже пам'ять вибіркова, а надто тоді, коли це стосується дитинства та юності. Унікальність особистих спогадів про події воєнного часу полягає в тому, що вони, по-перше, часто суперечать офіційній версії подій, а по-друге, особливо міцно закарбовуються в пам'яті тих категорій населення, на долю яких випало найтяжчі випробування. Особливості дитячого сприйняття та ретрансляції пам'яті про війну визначила письменниця С. Алєксієвич, яка тривалий час працює у жанрі «живої історії»: «Якщо доросла пам'ять малює візерунок, дає об'ємну картину минулого, пережитого, то дитяча вихоплює найбільш яскраві та трагічні моменти. Вона часто опускає конкретне... але вона абсолютно достовірно передає почуття» [4, с. 234–235].

В основу цієї розвідки покладені як опубліковані спогади сумчан, дитинство яких припало на роки Другої світової війни, так і окремі усні свідчення. Нашою метою було з'ясувати, які події зафіксовано дитя-

чою пам'яттю найбільш чітко, як змінювала війна самих героїв спогадів і які життєві уроки були зроблені ними. В наш час, коли відбуваються локальні війни та військові конфлікти, зокрема, неоголошена війна на Сході України, долі цих дітей, важкі спогади про пережите мають велику гуманістичну цінність. Від подій Другої світової війни авторів спогадів відділяє більш ніж півстоліття, але, як зауважував викладач Сумського національного аграрного університету Юрій Гаврилович Юрченко (1935 – 2010), «ніщо так не потрясає долі людини як війна. У будь-якому віці для кожного, хто її пережив, це – рубіж, і життя він ділить на «до війни» і «після війни» [5, с. 5].

Сумську область було утворено на початку 1939 р. На цей час її населення складало 1,7 млн. осіб [1, с. 379], обласного центру – 63 тис. мешканців [6, с. 24]. Найпомітнішими об'єктами у місті були машинобудівний завод ім. М. Фрунзе та артилерійське училище, яке також носило ім'я цього воєначальника. У 1930-х роках свята у Сумах відбувалися за участю майбутніх офіцерів. «Артилерія була на кінській тязі і офіцери їздили верхи, носили довгі шинелі, шаблі і шпори на закаблуках» [5, с. 6]. Свідомість радянської людини формувалася, значною мірою, за допомогою кіномистецтва. Діти довоєнної пори захоплювалися героями пропагандистських фільмів «Чапаєв», «Трактористи», «Если завтра война» та ін. Повсюдно лунали пісні, в яких уславлювалася «легендарна та непереможна».

Не буде перебільшенням твердження, що у суспільстві на той час існував культ Червоної Армії та військових. Це позначалося, зокрема, на повсякденному побуті, захопленнях та іграх дітей. З чорно-білих фотографій на нас дивляться хлопчики, одягнені у матроски, безкозирки, пілотки, «будьонівки». Імовірність війни з Німеччиною обговорювалася вже з 1 вересня 1939 р., коли Німеччина вторглася до Польщі. Відчуття наближення війни посилилось після того, як взимку 1939–1940 рр. до Сум почали прибувати на лікування поранені та обморожені у війні з «білофінами». У місті працювали військові шпиталі, артучилище здійснювало випуски офіцерів, яких направляли у військові частини, проводились мобілізації.

Отже, радянські люди відчували невідворотність війни, але публічно ділитися такими передчуттями побоювалися. Тому для багатьох напад Німеччини на Радянський Союз війни став несподіваним. Ось як згадує про початок німецько-радянської війни викладач фізики, інженер-конструктор, літератор, автор та виконавець пісень і романсів Юрій Анатолійович Добровольський (1935 р. н.): «В неділю 22 червня ми втрьох гуляли в парку і купили квитки в літній кінотеатр на денний сеанс фільму «Валерій Чкалов». Коли після сеансу ми вийшли з кінозалу, то побачили на широкій центральній алеї парку багато людей, які уважно і з дуже серйозними обличчями слухали якесь важливе повідомлення, дуже голосно звучала з великих вуличних гучномовців, укріплених високо на стовпі біля фонтану. Це було урядове повідомлення про те, що сьогодні о 4 годині ранку фашистська Німеччина без оголошення війни напала на нашу країну – Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)» [7, с. 53–54]. У пам'яті викладача СНАУ Михайла Олексійовича Євсєєнка (1934 р. н.), дитячі роки якого проходили у Могилевській області, недільний ранок 22 червня пов'язаний зі звичним для цієї пори сінокосом. Шлях до поля пролягав через районний центр Пропойськ (з 1945 р. – Славгород, Білорусь), де колгоспники почули радіоповідомлення про початок війни [8, с. 8–11].

Переможні настрої незабаром поступилися тривозі, однак діти не повністю усвідомлювали загрозу, яка нависла над країною. М.О. Євсєєнко пригадує: «Своїм дитячим розумом я ще не зовсім розумів, чому плачуть жінки, проводжаючи на війну своїх чоловіків, синів чи братів. Звісно, думав я, там вбивають, але чому має бути вбитий саме її чоловік або син? Звідки було мені знати, що у XX ст. війна стала більш кривавою, із залученням маси техніки… Цього я тоді не знав, це мені стало зрозуміло дещо пізніше [8, с. 17].

Під оголошену мобілізацію підлягали військовозобов'язані чоловіки, що народилися у 1905–1923 рр. Батьки М. Євсєєнка, Ю. Добровольського отримали повістки у перші дні війни, батько Ю. Юрченка – у січні 1942 р. Для родин розпочався період невідомості та очікування. У розмовах все частіше стали вживатися слова «евакуація», «біженці». З першого дня війни німці вторглися в Білорусію. Їх літаки бомбили Мінськ та інші білоруські міста. Тому і перші біженці, яких побачили в Сумах, були з сусідньої Білорусії. Незабаром почалася евакуація сумчан. Ось як згадує літо 1941 р. сумчанка у трьох поколіннях, викладач англійської мови Сумського педінституту Маргарита Вікторівна Сергієнко (1935 р. н.): «У серпні 1941 р. у дворі примушували копати щілини (для захисту від бомбардувань – Л. Р.). Вже часто бомбили, і ми ховалися у підвалі і ніколи в щілинах. Пам'ятаю гарні ватяні хмаринки розривів на сліпучо-синьому небі. Потім яскрава картина у пам'яті – в дім вбігає мама у військовій формі (гімнастерці і чоботах) і кричить: «Чого ж ви сидите, збирайтеся, беріть зимові пальта, срібло, білизну і біжіть на станцію, шпиталь вже від'їздить!». Мамина обласна лікарня була перетворена на евакошпиталь; ми з бабусею (батько був на фронті) евакуювалися разом зі службовцями у товарних вагонах» [9, с. 11–12].

Початок евакуації яскраво відбився у пам'яті дітей. Евакуації підлягали кваліфіковані робітники, інженерно-технічний персонал заводу ім. Фрунзе [2, с. 22], службовці. За даними М. Сергієнко, в 1941 р. було евакуйовано 20 тис. сумчан: «20 тисяч дітей, жінок і старих, які місяцями поневірялися у товарних вагонах, йшли курними дорогами з дітьми і вузлами, не милися, спа-

ли, не роздягаючись» [9, с. 12]. Евакуація відбувалася в умовах стрімкого наступу німецьких військ, під постійними повітряними бомбардуваннями. Ешелони пересувалися вкрай повільно. Ю.Г. Юрченко згадував: «… німці швидко просувалися на схід. Наша сім'я вимушена була евакуюватися. Їхали спочатку на конях підводами, як цигани, кілька сімей із Сум – Юрченки, Бичковські, Олійники. Коні були добрі, вгодовані, і їх у нас забрали червоноармійці, а замість дали худих надірваних тварин з розбитими холками і ногами. Сяк-так на цих конях ми доїхали до Воронезької області. Німецькі літаки бомбили біженські обози, а ми тікали від дороги в посадку і падали на землю. З їжею було скрутно і, наскільки я пам'ятаю, дорослі брали дещо з полів колгоспів, через землі яких проїжджали. Ганяли об'їздчики, місцеві жителі… А їсти ж дуже хотілося. Так і їхали доти, доки не пересіли на залізничний транспорт. Відтоді пам'ятаю жах перед переповненими поїздами, запахом карболки на евакопунктах, вошобойками на станціях, свистом і шипінням пари з паровозів, чергами за перевареною водою на вокзалах, гуркотінням літаків над ешелоном і розривами ворожих бомб… Поїздом їхали дуже довго з багатьма зупинками й стоянками для пропуску ешелонів з військами і зброєю, які рухались на захід, та санітарних поїздів, що йшли на схід. З харчами було важко, як і з питною водою. Під'їхали до Волги. Перед мостом поїзд зупинився. По вагону пройшли солдати зі зброєю і позакривали вікна. Таким «незрячим» він і проїхав міст. Боялися диверсій. Після Волги були саратовські степи, а потім Туркестано-Сибірська магістраль і Казахстан. Їхали довго. З Сум виїхали влітку, а дісталися до Казахстану взимку. Вже лежав сніг, коли ми вивантажувались з вагонів на станції Сариозек Талди-Курганської області. Тут ми й отаборилися у селі Холмогоровка Кугалинського району» [5, с. 8–9].

Сумські підприємства евакуйовувалися за Волгу, Урал, до Західного Сибіру, Казахстану, Середньої Азії. Ю. Добровольський разом з мамою та тіткою (обидві вчительки) опинилися у Саратовській області, на теренах якої до війни розташовувалися поселення німецьких колоністів та існувала Автономна Радянська Соціалістична Республіка німців Поволжя. Враження від нових місць залишили яскравий слід у пам'яті сумчан. Родина М.В. Сергієнко перебувала на Кавказі. «Їхали місяців зо два. Спершу до станиці Первомайської на Кубані, а німці по п'ятах. Потім до Ростова. Жили зиму і літо на станції Іноземцево, під П'ятигорськом, поруч з місцем дуелі Лермонтова. Там мама працювала у шпиталі. Нас поселили у маєтку німців, яких виселили до Сибіру. Який це був благополучний маєток! Напередодні війни з Північного Кавказу виселили 40 тисяч німців, і маєтки стояли занедбаними. Рік ми жили в Гурджаані, в Грузії, де наш шпиталь розміщувався у грязелікувальному санаторії «Ахтала». Там ми, діти, працювали на заводі з розливу «Боржомі», підбирали на дорозі велику сіль, розсипану з вантажівок, здавали її на завод і отримували 20 коп. Усе містечко було обвішане портретами Берії, який холодно дивився пронизливими очима крізь пенсне» [9, с. 12].

Багато родин опинилось у незнайомому багатоетнічному середовищі, мимоволі ставши свідками ще однієї трагічної сторінки війни – примусового виселення окремих народів з наказу сталінського керівництва. Ю.Г. Юрченко згадував: «Поневірялись то на птахофермі, то на нарах у сараї, то у маленькій кімнатці на бойні колгоспу ім. Сталіна. Село було великим, населення – інтернаціональним: казахи, росіяни, українці. Колись це була станиця Семиріченського козачого війська. Мені тепер здається, що більшість оточуючих нас тоді людей були українцями. Втім, були ще євреї і німці. А 1944 р. до села прибули депортовані з Кавказу чеченці [5, с. 9].

Повсякденне життя евакуйованих наповнювали щоденні турботи і праця, взаємна допомога і підтримка. «У сусідньому будинку жили дві жінки з дітьми. Вони якось дізналися, що ми так мерзнемо, і запропонували нам перебратися до них у самановий будиночок, який був набагато тепліший від нашого. Ми з радістю перетягнули свої речі і стали жити однією сім'єю з колишніми сусідами» [7, с. 65].

Діти старшого віку працювали на підприємствах, у колгоспах, оскільки дорослих чоловіків забрали до війська. Так, 13-ти річний брат Ю.Г. Юрченка Сергій працював у колгоспі, навчився добре їздити верхи і виконував серйозні завдання. При колгоспі було створено дитячий садок, де перебували діти різного віку і різних національностей. До місцевої школи Юрій Юрченко уперше пішов 1944 р., коли йому було 8 років.

І все ж злиденне життя в тилу, труднощі адаптації у новому середовищі не можна порівняти зі становищем тих однолітків, які залишилися в окупованому нацистами місті. Постійний страх та небезпека для життя відобразились у спогадах сумчан, сповнених непідробного драматизму. З жовтня 1941 р. по вересень 1943 р. територія Сумщини перебувала у зоні військової адміністрації, де вся повнота влади перебувала в руках військового коменданта, який спирався на польові комендатури. Створені за безпосередньої участі німецького військового командування, міські управи виконували роль проміжної, передавальної ланки, посередника між військовим командуванням та цивільним населенням. На них були покладені функції виконання вимог окупаційної влади та підтримання життєдіяльності міст. Норми забезпечення міського населення продовольством були мізерними – 100–200 грамів хліба або борошна, інколи трохи інших харчів. Польова комендатура № 198 в Охтирці в липневому донесенні за 1942 р. вказувала, що з 43 тис. жителів м. Сум продуктами харчування були забезпечені лише 8 тис. [1, с. 381].

Як згадує Марфа Авер'янівна Олейнікова (уроджена Хоменко, 1926 р. н.), вперше місто було піддане бомбардуванню 30 вересня 1941 р., а 10 жовтня до Сум увійш-

ли німецькі частини. Серед усіх пережитих подій окупації найжахливішим було масове вбивство євреїв. «Я на окраїні жила, бачила це. Вели їх Липками (район Сум поблизу міського цвинтаря – Л. Р.) і загнали у двір, туди, де нині автошкола… там був барак, їх роздягли, забрали цінності. Котлован був виритий, о 5 годині вечора їх почали розстрілювати…було чути жахливий крик і плач дітей» [10]. Ці події відбулися на початку лютого 1942 р. Єврейське населення, яке залишилося в місті, було винищене повністю. За даними обласної комісії з розслідування злочинів нацистів під час окупації Сум було знищено понад 10 тис. людей [11, с. 323]. Окупанти планували залишитися у місті надовго, тому наводили лад у будівлях, призначених для представників «вищої раси». Було проведено реєстрацію населення, яке залучалося до опоряджувальних робіт, розчищення залізних колій від снігу тощо. Діти шкільного віку, які мали б опановувати знання у школі, змушені були працювати з батьками в полі, на городах, шукати якогось підробітку, торгувати чим доведеться або просто ходити по місту поблизу німецьких установ, підрозділів, просячи їжу. Виживав той, хто краще вмів це робити. Як згадував Іван Іванович Чуяшенко (1929–2008), який під час окупації жив з батьками та сестрами на хуторі Пришиб поблизу Сум, місцеві діти навідувалися до німецької польової кухні і часом поверталися з казанком бобової або горохової юшки. Постійний голод та пошуки їжі змушували людей до ризикованих і тривалих подорожей у села з метою обміну хатніх речей, одягу на продукти харчування. Це було небезпечно, адже пересування у військовій зоні без документів заборонялося за законами воєнного часу. Мати І.І. Чуяшенка разом з іншими жінками діставалася пішки до Ромен (100 км від Сум) «по махорку», яку вони в подальшому обмінювали на борошно для приготування затірки. Цю «страву» пам'ятають діти воєнної пори та перших повоєнних років. «3–4 склянки борошна запарювали окропом із сіллю і отримували такий клейстер, який затирали шматочком сала. Кожному діставалося по тарілці, але не щодня» [9, с. 12]. Окрім міських управ, на окупованій території діяли деякі органи таємної поліції, жандармерії, служби безпеки. До органів управління і в поліцію йшли служити особи, згодні співробітничати з окупаційними властями. Вони також брали активну участь у залученні української молоді до примусового вивезення до Німеччини, здійснювали облави.

Тим, хто відмовлявся співробітничати з окупантами, загрожувала смертельна небезпека. До війни 13-річна Антоніна Галенкова жила разом з мамою та двома сестрами в Сумах на вулиці Суджанській. Сусід зустрів колону німецьких солдат, що увійшла до міста, із хлібом-сіллю. Незабаром він вступив на службу до німців, організував трикотажний цех з виготовлення речей для німецьких вояків, запросив маму А. Галенкової працювати там. Жінка відмовилась. Незабаром вона та три її доньки отримали повістки для відправки до Німеччини. Довелося переховуватися у лісі, симулювати хвороби, давати пояснення на допитах.

Уже з перших днів окупації була проведена реєстрація усіх хлопців та дівчат віком від 14 років та їх огляд з точки зору придатності для роботи у Німеччині. Неявка на реєстрацію каралася смертю. Федора Василівна Чуяшенко (1928 р. н., уроджена Нечипуренко), дитячі роки якої минули у селі Дубова (нині – Жмеринський район Вінницької області), і досі пам'ятає, як сільський староста двічі доправляв її до Літина, де формувався контингент примусових робітників, але обидва рази німецький офіцер відправляв дитину додому, оскільки через низький зріст та худорляву статуру вона здавалася зовсім малою і не відповідала вимогам майбутнього «остарбайтера».

У Сумах на території колишньої школи № 5 (нині – школа № 8) на вулиці Троїцькій розташовувався прифронтовий пересильний табір для радянських військовополонених. А. Галенкова з подругою добиралися до табору, долаючи рів, заповнений тілами розстріляних радянських солдат. Діти кидали хліб, картоплю через паркан в'язням, яких цілодобово тримали на подвір'ї. Німецькі вояки погрожували їх розстріляти, проганяли…А. Галенкова стверджує, що у кожного є вибір, що можна залишатися людиною навіть у самий непростий час [12].

Найважливіший життєвий урок, який винесли «останні свідки» Другої світової війни, – це усвідомлення цінності миру: будь-які труднощі можна пережити, все витерпіти, аби не було війни. В наш час, коли триває неоголошена війна на Сході України, діти Донбасу не завжди мають можливість відвідувати дитсадок або школу, проте вже набули недитячих знань. Вони навчилися засинати під кулеметні черги, на слух відрізняти розриви снарядів від вибухів мін. Хто відповість за понівечене війною дитинство?

ПОСИЛАННЯ

1. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. У двох книгах. Кн. І. / Ред. кол. В. Смолій, Г. Боряк, Ю. Левенець та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – 736 с.

2. Корогод Б.Л., Корогод Г.І. Сумська область в роки Великої Вітчизняної війни. – Суми: Козацький вал, 2013. – 186 с.

3. Сумская область в период Великой Отечественной войны. 1941–1945. Сб. док. и м-лов. / Л.Г. Довжинец, Л.А. Заика, И.А. Ильченко. – К.: Наукова думка, 1988. – 440 с.

4. Алексиевич С.А. У войны не женское лицо. Последние свидетели. Повести / С.А. Алексиевич. – М.: Советский списатель, 1988. – 368 с.

5. Юрченко Ю.Г. Життя і доля (про час, про Суми і про себе) / Ю.Г. Юрченко. – Суми: ВВП «Мрія – 1», 2003. – 220 с.

6. Дейнека А.М. Памятники архитектуры Сумщины. Путеводитель / А.М. Дейнека. – Х.: Прапор 1989. – 199 с.

7. Добровольский Ю.А. Що я пам'ятаю. Дитинство / Сумська міська бібліотека ім. Т.Г. Шевченка. 2016. – 90 с.

8. Евсеенко М.А. Не могу забыть / М.А. Евсеенко. – Сумы: Довкілля, 2004. – 220 с.

9. Сергиенко М.В. Путешествие с дилетантом, или Мой Дом в интерьере Троицкой / М.В. Сергиенко. – Сумы: ИД «Фолигрант», 2012. – 120 с.

10. Чтобы вы не знали войны… // Ваш шанс. – 2008. – № 19 (07.05.). – С. 8А.

11. Конотоп під час німецько-фашистської окупації: трагедія і подвиг: Документи і матеріали (каталог). – К.: Укрдержархів, 2012. – 384 с.

12. У каждого есть выбор… // Ваш шанс. – 2008. – № 19 (07.05.). – С. 8А.

Рожкова Л.И. Повседневная жизнь в годы нацистской оккупации по воспоминаниям сумчан

В статье на основе опубликованных воспоминаний и устных свидетельств рассматривается повседневная жизнь сумчан и жителей других регионов в период немецко-советской войны и нацистской оккупации 1941–1943 гг. Анализируются альтернативные источники изучения военной поры (воспоминания и устные свидетельства). Рассмотрены особенности эвакуации гражданского населения в тыловые районы страны, стратегии выживания на оккупированной территории, взаимоотношения между гражданским населением и военной администрацией.

Ключевые слова: *воспоминания, немецко-советская война, Сумы, эвакуация, гражданское население, оккупированная территория.*

Rozhkova L.I. Everyday life in the years of the Nazi occupation by the memories of the Sumy people

In the article, on the basis of published memoirs and oral testimonies, the everyday life of Sumyans and residents of other regions during the German-Soviet war and the Nazi occupation of 1941-1943 is considered. Alternative sources of military study (memories and oral testimonies) are analyzed. Features of the evacuation of civilians to the rear areas of the country, strategies for survival in the occupied territory, and the relationship between the civilian population and the military administration are considered.

Key words: *memoirs, German-Soviet war, Sumy, evacuation, civilian population, occupied territory.*

05.04.2018 р.

УДК 94 (477): 908 (093.3: 341.3) «1943»

В.В. Заїка

ГЛУХІВ. ВІДРОДЖЕННЯ (З ПРИВАТНИХ ЗАПИСІВ В.М. ЗАЇКИ 1943 Р.)

Друкується третя частина щоденників Володимира Миколайовича Заїки (1925–1994 рр.), які він вів під час Другої світової війни. Перша частина (від січня по кінець серпня 1943 р). була опублікована в збірці наукових праць «Сіверщина в історії України» (Випуск 10, 2017 р.), друга частина (кінець серпня – початок вересня 1943 р. (дні визволення Глухова) – в «Історичних студіях суспільного прогресу» (Випуск 4, 2016 р.).

Ключові слова: *Друга світова війна, Глухів, визволення, відродження, щоденник.*

14 сентября, вторник, 13 ч. 20 мин.

Дни стоят чудесные, по утрам бывают (почти всегда) морозы. Люди понемногу начинают успокаиваться, но ещё и до сих пор дрожат при одном напоминании о бомбежке. Наши квартиранты-командиры сегодня уехали, очевидно аэродром перебрасывают поближе к фронту. Негде теперь будет доставать газет. Сегодня летели гуси.

15 сентября, среда, 9 ч. 20 мин.

Спал эту ночь плохо: всю ночь летали самолёты, и мамаша с сестрой (записные трусы) часто меня будили. Ночью началась канонада и не прекратилась до этого времени. Через город продолжают идти войска: очень много различных орудий, кавалерия, пехота, танки. Радио ещё не говорит, и не знаешь, где находится фронт.

Спецшкола объявила регистрацию учеников и, если наберется достаточное число учащихся, будет работать. Не знаю, как поступить.

Отсутствие товарищей дает себя знать: настроение начинает портиться.

20 сентября, понедельник

Сегодня на редкость теплый день. Красота! На работу пока не становлюсь: жду комиссии (22/IX). Хотя и не надеюсь на отправку в военную школу. Чёртов глаз! Придется из-за него дома сидеть. Зато домашние рады. Но мне от этого мало радости.

Войска по-прежнему продолжают идти на запад и не в меньшем количестве. Ох и силище! Но безалаберщина чувствуется во многом, и, в первую очередь, в поставке питания. Многие части вынуждены питаться почти преимущественно за счет жителей.

21/IX, 9ч. 30 мин., вторник

Информбюро передает: 20/IX Запорожское и Мелитопольское направление: взяли свыше 70 пунктов.

21/IX, 9 ч. 30 мин., вторник

Вчера был у нас в гостях тетин воспитанник, как она говорит, все же помню. Это лето я пытался заниматься с его дочерью Зоей, но безрезультатно. Для нее это оказалось не по силам. Петр Кузьмич, капитан артиллерии, всю войну вышел на своих плечах. Вчера он нам о многом рассказал. Рассказывает он очень интересно, и много для нас нового встречалось в его рассказах. Мы и не заметили, как время подошло к 23-м часам.

Я обедал, когда пришел Кот (мой меньший брат) в сопровождении какого-то офицера. Я не обратил на офицера особенного внимания: мало ли их в последние время к нам заходило. В следующую минуту я был удивлен поведением капитана. Он подошел к маме, поздоровался и спрашивает:

– Узнаете ли вы меня?

– Мама посмотрела на него внимательно и спрашивает:

– Неужели Петр Кузьмич?

– Он самый, собственной своей персоной. Вот вы меня узнали, а я вас не узнал бы.

– И не мудрено, сколько лет вы у нас не были.

– Да, много времени прошло с тех пор. Я в то время был совсем малышом.

Да и Петр Кузьмич был не такой полный. Он мне раньше казался высоким и худым. Теперь же я чуть ли не выше его.

Слово за словом, разговорились. Вспомнили давно прошедшее, пожурили гостя за редкие визиты, и разговор перешел на обычную теперь тему: о войне. Вспомнили 1941 год, ту грусть, которая охватывала русские сердца при виде отступления родных войск. Петр Кузьмич разговорился:

– Не напоминайте бойцам о 41 годе, вы не думайте, что страдаете одни. Им тоже горько становится на душе при воспоминаниях о поражениях.

– Петр Кузьмич, а как по-вашему, почему произошла